

KAPOS-HEGYHÁTI NATÚRPARK

**Segédanyag az Országos Natúrparki
Vetélkedő területi fordulójához (2018)**

A Kapos-hegyháti Natúrpark települései, elhelyezkedése

A térség 13 települése – köztük két városi jogállású település – nyilvánította ki polgármesteri szinten, hogy részt kíván venni a Kapos-hegyháti Natúrpark létrehozásában. Ezek a települések –, melyek teljes közigazgatási területére kiterjed a natúrparki névhasználati cím – a következők (a városi jogállású települések vastagon szedve):

- Csibrák, **Dombóvár**, Döbrököz, Dúzs, Kalaznó, Kisvejke, Kurd, Lengyel, **Mágoics**, Mekényes, Mucsi, Nagyhajmás és Závod.

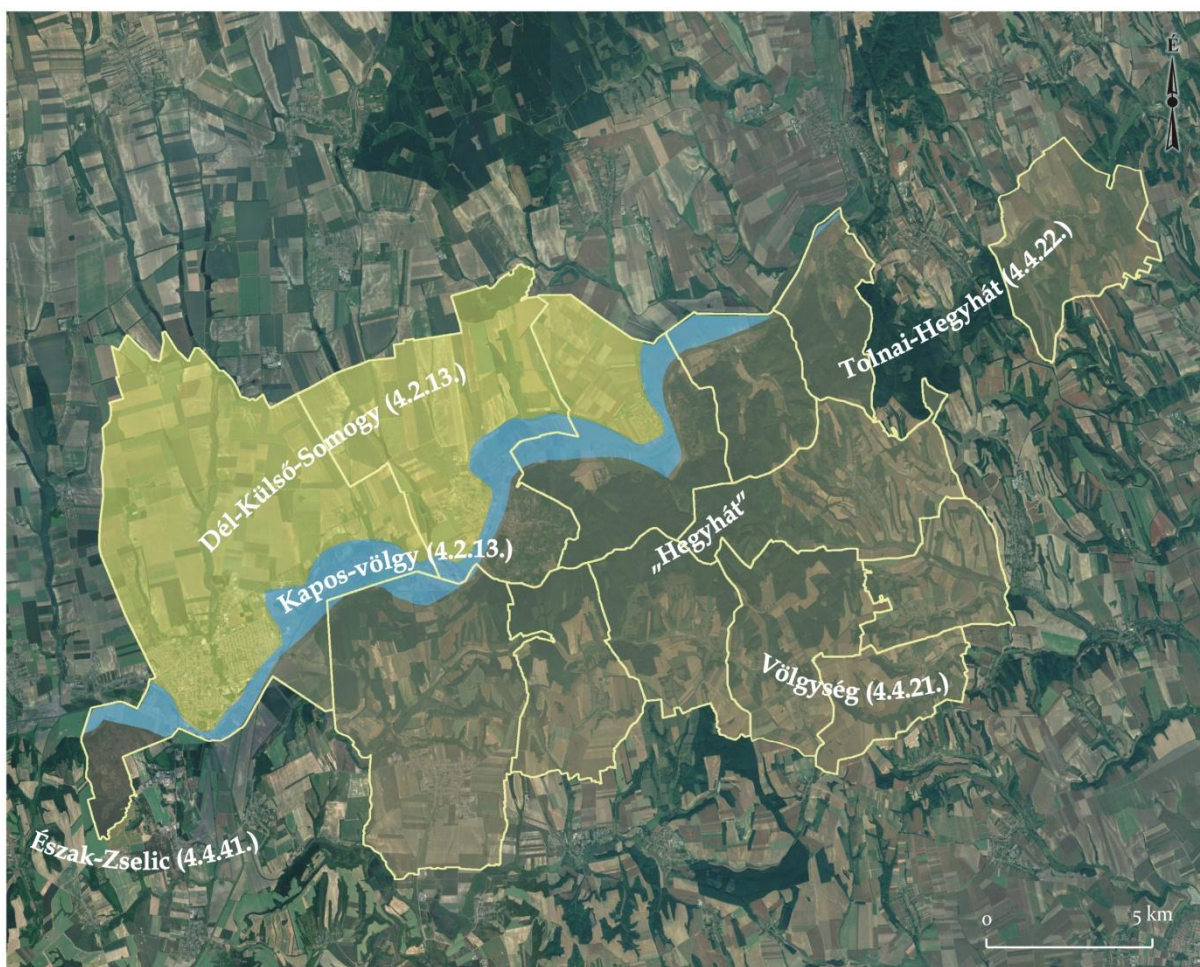
A 13 település közigazgatási területének kiterjedése közel **34 500 hektár**, a lakosságszám meghaladja a **27 000 főt**.

A települések nagyjából **Tolna** (Csibrák, Dombóvár, Döbrököz, Dúzs, Kalaznó, Kisvejke, Kurd, Lengyel, Mucsi és Závod), kisebb részt **Baranya** (Mágoics, Mekényes és Nagyhajmás) megyéhez tartoznak.

A Kapos-hegyháti Natúrpark települései

A natúrpark területe közép- és kistáji szinten átmenetet képez – a „hivatalos” tájbeosztás elnevezéseivel élve – Külső-Somogy, a Tolnai-Hegyhát és a Völgség között. Tájföldrajzi szempontból a terület egységét egyrészt a **Kapos** folyó teremti meg, amely a natúrpark északi településsorát (*Dombóvár, Döbrököz, Kurd, Csibrák, Dúzs és Hőgyész*) fűzi fel. Másrészt a natúrpark arra a **Kapos és Hábi-patak közötti, erdő fedte dombsorra** „szerveződik”, amelyre az északi és déli településsor (*Mágocs, Nagyhajmás, Mekényes, Lengyel és Mucsi*) falvainak és városainak közigazgatási területei „futnak fel”.

A Kapos–hegyháti Natúrpark területének kistáji szintű tájföldrajzi besorolása

Földtani adottságok, értékek

A natúrparki térség terület nagyobb részét **löss és löszös üledékek** borítják. Ezeknek a képződményeknek a vastagsága *Dél-Külső-Somogyban* 5-20 m, az *Észak-Zselicben* 5-10 m, a *Hegyháton* 20-50 m, a *Völgségben* 10-40 m között változik. A löszben

helyenként szép löszkonkréciók, népi nevükön löszbabák fordulnak elő (pl. *Mucsi – Sánci-tetői löszmélyút*, *Mágozs – Kis-Bükk-hegy*). A löszben helyenként – a régi közlekedési útvonalakon – szép löszmélyutak (helyi nevükön „horhók”) alakultak ki (pl. *Döbrököz – Nagy horhó*, *Mucsi – Sánci-tető – KÉP*). A puha kőzetbe mélyülő löszszakadékok országos szinten is a legszebbek közé tartoznak (pl. *Mágozs – Kis-Bükk-hegy*, *Lengyel – Betyár-gödör*).

A lösz alól kisebb foltokban a Pannon-tóban lerakódott **homokos üledék** bukkannak a felszínre, mind a dombsor Kaposra néző északi oldalán, mind délen (pl. a *Méhész-patak völgyében Mágocsnál*). A völgyoldali fekvésű homokos területeket *Döbrököz*nél és *Dúzs*nál szőlőtermesztésre hasznosítják. A mély eróziós löszvölgyek alján helyenként a pannon időszi **homokkő** is felszínre bukkan (pl. *Kurd – Iván-árok*, *Kurd – Csigás-völgy – KÉP*, *Lengyel – Betyár-gödör*).

A Kapos-völgyben a folyó nagy vastagságban **iszapos és agyagos üledékeket** halmozott fel. A mellékpatakok által a völgytalpon kialakított hordalékkúpok közötti mélyebb fekvésű, vizenyős területeken a folyószabályozás előtt jelentős tőzegképződés zajlott. A **tőzeg** 20-250 cm vastagságban a mellékvölgyekben is előfordul, ahol kialakulásukhoz a patakok felduzzasztása is hozzájárult. A tőzeget sok helyen bányászták, amelyre a kisebb-nagyobb bányagödrök utalnak.

Foltokban folyóvízi eredetű **homokkal** találkozhatunk a Kapos folyó völgyében *Dombóvár*, *Döbrököz*, *Kurd*, *Csibrák*, *Dúzs* és *Hőgyész* közigazgatási területén. A völgytalpból kiemelkedő „homokszigetekre” várak települtek (*Dombóvár – Gólyavár*, *Döbrököz – Werbőczy vár*).

A natúrpark földtani gyöngyszeme - a kurdi pannon kori ősmaradványok feltárása

Kurd országos, sőt nemzetközi szintű ismertségét egy, mintegy 8-7 millió évvel ezelőtt a Pannon-tóban lerakódott üledékes kőzeteknek (KÉP) és az abból előkerült ősszállatok (kagylók és csigák) maradványainak köszönheti. Több, a tudomány számára új puhatestűfajt írtak le innen, közülük egy csigát a faluról neveztek el. A feltárások egyikét - mivel országos szinten a legjobban képviseli e földtani képződményt - **földtani alapszelvényé** nyilvánították.

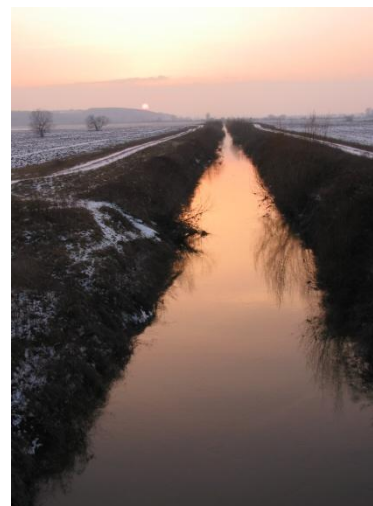
A gazdag csigafaunából legfeltűnőbb a *Viviparus kurdensis*, a falu nevét viselő, nagyméretű fiállócsiga-faj (KÉP), amit Lőrenthey Imre geológus innen írt le először, és a faluról nevezte el. A natúrpark jelképe is ez a csigafaj.

Vízrajzi adottságok és értékek

A natúrparki térség nagyobb része a **Kapos** vízgyűjtő területéhez tartozik. A folyót a XIX. század második felében kezdődött folyószabályozási munkálatok során jórészt mesterséges mederbe terelték (KÉP).

A Kapos legnagyobb mellékvízfolyásai az északi, külső-somogyi oldalon a Perekaci-árok vízfolyása, a **Kis-Konda-patak**, a Szarvasdi-árok vízfolyása és a Gyulaji-árok vízfolyása, melyek közepes vízhozama 1-3 m³/s között változik. A Hegyhát és a Völgyesség dombjairól a Kapos felé csak rövidebb vízfolyások tartanak.

A natúrparki térség önálló vízfolyása a **Méhész-patak**, amely Lengyel belterületén ered és *Mekényes*, *Nagyhajmás* és *Mágocs* közigazgatási területét K-Ny-irányban átszelve folyik bele a Kaposba. A Méhész-patak völgyével párhuzamosan, a

natúrparki térség D-i részén, részben már azon kívül folyik a **Hábi-patak**, ami *Lengyelnél* ered és *Dombóvárnál* folyik be a Kaposba.

A natúrparki térség keleti részéről ÉK-i irányban a **Donáti-patak**, DK-i irányban a **Mucsi-Hidas-patak** vezeti le a vizeket. Utóbbi jelentősebb mellékvízfolyásai a **Papdi-árok vízfolyása**, a **Kóris-völgy vízfolyása**, a **Záводи-patak** és a **Kisvejkei-patak**.

A térségben **számos kisebb vízhozamú forrás** fakad, melyeket régebben napi rendszerességgel használtak a térségben élők. Egy részükhöz szép hagyományok kötődnek, például Mária-jelenések, csodás gyógyulások (pl. *Dombóvár – Szent Anna-forrás*, „szentkutak” – *Hőgyész–Csicsó, Kurd, Döbrököz*).

A lengyeli Anna-forrás

Foglalt forrás a népszerű turisztikai célpont, a *Lengyel* közigazgatási területén lévő Annafürdő területén. A forrás állandó jellegű, vízhozama az év nagyobb részében 5 liter/perc körül alakul, így „*ex lege*” védettnek minősül. A forrásnak a helyi hagyomány már régóta *gyógyhatást* tulajdonított, amire alapozva a terület birtokosa, az Apponyi-család fürdőtelepet építtette ki.

Növényzeti adottságok és értékek

A natúrparki térség a növénytakaró klímazonális alapú beosztása szerint a **gyertyános tölgyesek övébe** tartozik.

A terület természetes növényzetének legfontosabb jellegzetessége az **illír és pannon flóra közötti átmenetiség**.

A természetes növénytakarót különböző erdőtársulások jellemezték. Az alacsonyabb dombsági területeken az **cseres-tölgyesek** voltak jellemzőek, melyeket csaknem teljesen kiirtottak. Helyüket mezőgazdasági területek, döntően **szántók** foglalták el.

A legmagasabb dombsági térszíneken **illír jellegű gyertyános-kocsánytalan tölgyesek** tenyésztek. Az erdők lombkoronaszintjének sajátos eleme az ezüsthárs. Kurd és Lengyel térségében – elsősorban a hűvösebb, északias kitettséggű domboldalakon **bükkösök** is előfordulnak. A magasabb dombsági részek

erdőtársulásainak helyét ma már részben **kultúrerdők** foglalják el, de szerencsére a **természetszerű erdőállományok** területi kiterjedése is jelentős.

A meredek völgyoldalakon **szurdokerdők** találhatóak, aljnövényzetükben helyenként hegyvidéki növényritkaságokkal.

A Kapos-völgyben a vízfolyások menti puhafás, **fűz-nyár ligeterdőket** a magasabb térszíneken keményfás, **tölgy-kőris-szil ligeterdők** váltották fel, a kisebb patakok mentén **égerligetek** fordultak elő. A természetközeli állományok területi kiterjedése ezen élőhelyek esetében is erősen lecsökkent, és helyüket döntően **rétek és legelők**, valamint **erdészeti ültetvények** (nagyobbrészt nemesnyarasok) foglalták el. A Kapos völgyének tőzeges területein az elmúlt években új tájhasználati formaként, s egyben tájkarakter elemként jelentek meg az **energiafüzesek**.

A cserjeszinten jellemző a helyenként tömegesen előforduló szúrós csodabogyó (KÉP, balra), a jóval ritkább lónyelvű csodabogyó (KÉP, középen) és a jerikói lonc.

A szúrós csodabogyó

A natúrpark erdei élőhelyeinek jellegzetes cserjefaja a mediterrán eredetű szúrós csodabogyó. Védett növény, eszmei értéke 5000 forint. Védelmét mértéktelen virágkötészeti felhasználása tette indokolttá. Az örökzöld faj, terebélyes sötétzöld bokrain rajta maradnak levelei, pontosabban a szára. Ugyanis a csodabogyó érdekes szármódosulással rendelkezik, az úgy nevezett fillokladiummal. Ami a levelének tűnik, valójában a növény szára, ezen található egy kicsi pikkelylevél, melynek hónaljában nyílik a virág és fejlődik majd a termés. A levélszerű szár egyébként merev, szúrós csúcsban végződik, innen a növény neve.

A lágyszárú fajok között sokfelé előfordul a szártalan kankalin és a pirítógyökér, további jellemző fajai az illatos hunyor (KÉP, jobbra), a nemes májvirág, a tarka

lednek és a kispárlófű. Az erdők cserje- és lágyszárú szintje az erős nagyvadállomány miatt nagy területeken elszegényedett, degradálódott.

Ritka, értékes növényfajokat rejtenek a Hegyhát és a Völgyesség térségében helyenként előforduló, gyakran másodlagos jellegű **lőszgyep**ek. Egyik többfelé előforduló védett növényritkaságuk a tavaszi hérics, amelynek *Hőgyész* (Csicsó-pusztá), *Mucsi* és *Lengyel* környékén ismertek előfordulásai. További jellemző ritka, védett növényfajaik a nagyzezerjófű, a bíboros kosbor, a tarka nőszirm, a bársonyos kakukkszegfű, a méregölő sisakvirág, a pusztai meténg, a bunkós hagyma, a fekete és a leánykökörcsin, a szennyes ínfű, a Szent László-tárnics és a törpe mandula.

Állattani adottságok és értékek

A natúrparki térség állatvilágának legfontosabb jellegzetessége – a növényzethez hasonlóan – **az illír és pannon fauna közötti átmenetiség**.

A természetközeli élőhelyek kis területi kiterjedése miatt **az eredeti állatvilág faj- és egyedszáma erősen lecsökkent**. Kisebb-nagyobb természetszerű vizes és füves élőhelyek találhatóak a Kapos völgyében, nagyobb kiterjedésű, összefüggő természetszerű erdei élőhelyek a Hegyhát térségében, melyek állatvilága a mezőgazdasági hasznosítás alatt álló részekhez képest gazdagabb.

Az intenzív vadgazdálkodással is összefüggésben igen gazdag a natúrparki térség erdeinek nagyvadállománya: egyaránt jelentős számban él a gímszarvas, az európai dámszarvas, az európai őz és a vaddisznó.

A Hegyhát idős, korhadó fákban bővelkedő erdei kedvező élőhelyet biztosítanak a *rovarvilág* számára. Szerencsére még gyakran találkozhatunk nagy hőscincérrrel), nagy szarvasbogárral és orrszarvúbogárral. A nagy hőscincér és a nagy szarvasbogár a natúrparki térség Natura 2000-es területei kijelölésének is alapjául szolgált.

A natúrparki térség bővelkedik vizes élőhelyekben, aminek köszönhetően a *kétéltűek* és a *hüllők* nagy faj- és egyedszámban képviseltetik magukat. Rendszeres kutatási eredmények *Dombóvár* térségére állnak rendelkezésre, ahol igen gazdag a kétéltűfauna: kecskebéka, vöröshasú unka, kis tavibéka, tavi béka, barna ásóbéka, pettyes göte és tarajos göte. A hüllő közül jelentős a vízisikló, a kockás sikló, az erdei sikló, a mocsári teknős és a fürge gyík állománya, és bizonyított a lábatlan gyík vagy törékeny kuszma és a rézsikló jelenléte is.

A hegyvidéki jellegű sárgahasú unka a Hegyhát hűvös szurdokerdeiben él. Kiemelkedő fontosságú a vöröshasú unka előfordulása, mivel közösségi jelentőségű

fajként e ritka, védett kételtű is alapjául szolgált a Natura 2000-es területek kijelölésének.

A madárvilágra vonatkozóan a natúrparki térségen belül Dombóvár és környékére részletes kutatási adatok állnak rendelkezésre a Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület Dombóvári Helyi Csoportjának köszönhetően.

A térség madárvilágának legértékesebb tagjai a fokozottan védett madárfajok, amelyek közül Dombóvár térségében 13 faj költése bizonyított. Dúzs közigazgatási területén a hegyháti háborítatlan erdőkben a megfigyelések szerint rendszeresen fészkel a békászó sas. A natúrparki térség nagy kiterjedésű halastavai és a Kapos-völgy vizenyős rétjei a ritka, védett madárfajok – kiemelten a fokozottan védett rétisas és fekete gólya – táplálkozó területeként is fontosak.

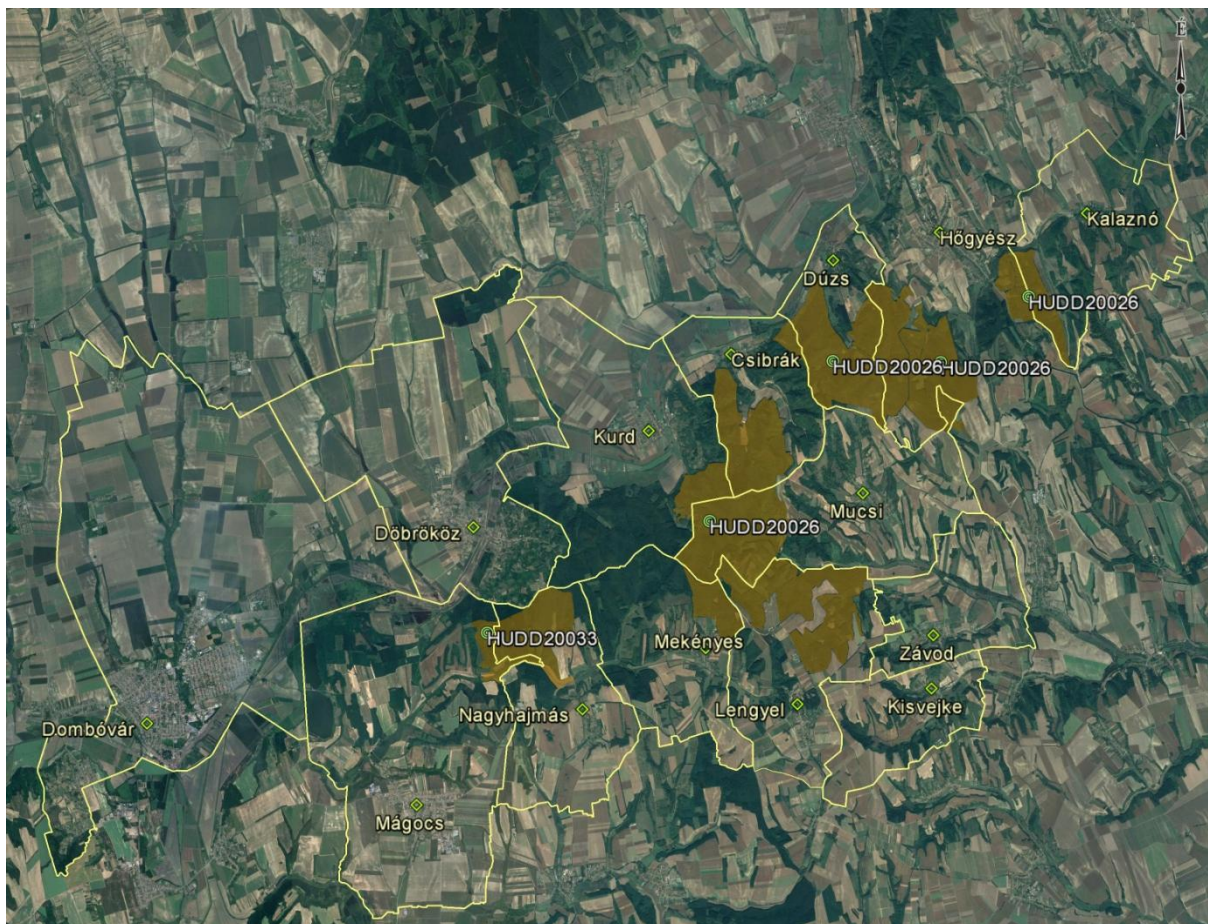
A hazánkban ritka, védett emlősfajok közül a natúrparki térségben bizonyítottan él a közönséges ürge, a vidra, a vadmacska, a nagyfülű denevér, a nyugati piszedenevér, a nyuszt, a nagy pele és a mogyorós pele.

A kalaznói ürge

A közönséges ürge hazánkban fokozottan védett faj, eszmei értéke 250 000 Ft. A rágcsálók közé tartozó kisállat megkülönböztetett védelmét az tette szükségessé, hogy a XX. század közepéig kártékony állatnak tartották, ezért irtották. Míg sok volt belőle, gyakran húsáért öntötték. Az sem kedvezett a fajnak, hogy a legelő háziállatok állományának csökkenésével élőhelyei becserjésedtek, így az ürge számára kedvezőtlené váltak. Számuk az 1980-as évekre drasztikusan lecsökkent, sok helyről teljesen eltűnt. Az ürge nagyon fontos állat, ugyanis több védett madárritkaságunknak (pl. parlagi sas, kerecsensólyom) az egyik legfontosabb tápláléka. Előfordulása a natúrpark előkészítése keretében vált bizonyítottá a kalaznói löszgyepek területén.

Természetvédelem

A közösségi jelentőségű területek, az ún. Natura 2000 hálózat kijelölésére az Európai Unió Élőhelyvédelmi és Madárvédelmi Irányelvei alapján került sor. A natúrpark központi „magja” egy nagy kiterjedésű összefüggő erdőterület, amelynek nagyobb része **Nagyhajmási-dombok** (kódszám: HUDD20033) és **Lengyel-Hőgyészi erdők** (HUDD20026) néven a Natura 2000 hálózat részét képezi. E európai szinten védett területek kiemelkedő szerepet játszanak a közösségi jelentőségű, Natura 2000-es fajok védelmében: vöröshasú unka, nagy hőscincér, nagy szarvasbogár és közönséges ürge.

Natura 2000 területek a Kapos-hegyháti Natúrpark területén

Országos szintű védelem alatt állnak –, és a természet védelméről szóló törvény alapján országos jelentőségű természeti területnek vagy értéknek minősülnek – az „ex lege” védett értékek, így a lápok, szikes tavak, kunhalmok, földvárak, források, víznyelők és barlangok.

A természet védelméről szóló törvény alkalmazásában a *földvár* „olyan védelmi céllal létesített vonalas, vagy zárt alakzatú földmű, amely azonosíthatóan fennmaradt domborzati elemként történeti, kulturális örökségi, felszínalaktani, illetve tájképi értéket képvisel”. A natúrparki térség „ex lege” védett földvárjai: **Dombóvár – Szigeterdei középkori vár és lakótorony** (KÉP, felül balra), **Dombóvár – Gólyavár** (KÉP, felül jobbra), **Dombóvár – Szarvasdi földvár**, **Dobróköz – Werbőczy vár** (KÉP, alul), **Mucsi – Sánci-tetői földvár**.

A természet védelméről szóló törvény lehetővé teszi, hogy a települési önkormányzatok is védetté nyilvánítsanak természeti értékeket. A **helyi védetté nyilvánítás** lehetőségével eddig két település élt a térségben.

Dombóváron összesen több mint 743 hektár védetté nyilvánítására került sor, ami a közigazgatási terület 9,5%-a. A helyi védett természeti területek közül jelentőségét tekintve kiemelkedik a **Kis-Konda-patak völgye természetvédelmi terület**, amely több mint 388 hektár kiterjedésben oltalmazza a patak menti regionális jelentőségű ökológiai folyosót, biztosítva az ökológiai kapcsolatok lehetőségét a Koppány és a Kapos folyók völgyének természetközeli állapotú élőhelyei között.

További két helyi védett terület található *Lengyelen*, ahol az **Anna-forrás és környéke** (KÉP, balra), valamint az **Apponyi kastélypark** (KÉP, jobbra) részesül természetvédelmi oltalomban, összesen 29,7 hektár kiterjedésben.

Népesség- és tájtörténet

A natúrparki térség völgyeségi része a Honfoglalást követően a fejedelmi törzs egyik szállásterülete. A késő középkorig az ország fejlett, paraszti polgárosulás útjára tért vidékei közé tartozott. A török hódoltság során nagyon erősen elpusztult, maradék népessége az ellenreformáció során tovább csökkent. A XVIII. század nagy betelepítései nyomán azonban korábban soha nem látott etnikai sokszínűség alakult ki. *Dombóvár* és *Döbrököz* az elmúlt évszázadokban folyamatosan színmagyar vagy döntően magyar településeknek számított, az összes többi natúrparki településen viszont jelentős szerepet játszott a németesség. A német (sváb) népesség megjelenése a tájhasználati struktúra átalakulását eredményezte, ugyanakkor jelentős társadalmi-gazdasági fejlődést alapozott meg.

Tolna és Baranya megye az ország más déli fekvésű vármegyéihez hasonlóan óriási népességvesztést szenvedett el a török hódoltság, a felszabadító háborúk, majd végül a Rákóczi-szabadságharc idején. A mértéktelen adóztatás mellett az is sújtotta a két megyét, hogy a Duna völgyében vezetett a legfontosabb hadiút Belgrád és Buda között. Mind a támadó török seregek, mind pedig a XVII. század végének győzedelmes Habsburg-csapatai ezt választották felvonulási útvonalként, s a lakosság, ha tehetett, elmenekült erről a vidékről. *Dombóvár*, *Döbrököz*, *Mucsi*, *Mágocs* és *Závod* kivételével a térség települései teljesen elnéptelenedtek. A megművelt földterületek nagysága a korábbihoz képest negyedére esett vissza.

A térség vérvesztéseit a XVIII. század elején a szervezett telepítések és az öntevékeny betelepülés pótolta. A szervezeten mozgatott, tehát toborzott lakosságot túlnyomó részben a németek jelentették. *Csibrák*, *Hőgyész*, *Kalaznó* és *Závod* németek által benépesítve gyakorlatilag teljesen új alapításúnak tekinthető.

A natúrparki térség egyik fontos népességföldrajzi jellemzője a **német (sváb) népesség** több mint két évszázados jelenléte. A svábföldi németesség betelepítése a XVIII. század elejétől, III. Károly, Mária Terézia és II. József uralkodása idején történt, a török hódoltsági időszakban rendkívül nagymértékben megfogyatkozott lakosság, a hiányzó munkáskezek pótlására. Az ide települtek – *Schmidt János* (1939) kutatásai alapján – elsősorban Felső-Hessenből érkeztek. A telepítésben fontos szerepet játszott a lotaringiai hercegségi családból származó Claude Florimond de Mercy gróf, aki itteni birtokainak egyik központját *Hőgyészen* alakította ki. Hadi érdemei elismeréseként a töröktől visszafoglalt Bánát kormányzójává nevezte ki a bécsi udvar (1718), s egyben őt kérték fel a temesvári telepítő bizottság elnökének. E megbízásában nem csak a bánáti kamarai területek számára hozatott telepéseket a német birodalomból, hanem – már 1718-tól kezdődően – saját hegyháti birtokaira is.

A Baranya és Tolna megyei német településterületen –, amelyet az idő tájt **Sváb-Törökországnak** (*Schwäbische Türkei*) hívtak¹ – több mint 200 német (sváb) település jött létre. E falvak népességének mintegy 85%-a német anyanyelvű volt. Baranya és Tolna megyék területén 1767 körül 75 ezer német származású lakos élhetett. Ezidőtájt a Völgység lakosainak mintegy háromnegyed része német volt, és a Hegyhát falvainak egy részében is többségben voltak. Az 1780-as évek hivatalos állami népesség-összeírásai szerint Csibrák (651 fő), Dúzs (307 fő), a mezővárosi rangú Hőgyész (1673 fő), Kalaznó (799 fő), Lengyel (507 fő), Mucsi (1501 fő !), Mekényes (755 fő) és Závod (934 fő) német többségű település volt, a mezővárosi rangú Mágocs (2553 fő) magyar-német vegyes lakosságú. *Szenyéri Zoltán* Dombóváron élő földrajzostörténész kutató részben konkrét adatokon, részben becsléseken alapuló számításai szerint a natúrparki térség településein ebben az időben a németség létszáma **7 242 fő** volt, ami a teljes lakosság 47%-a. A németség számának növekedése eredményeként fellépő belső migrációval később a natúrparki térség többi településén, így, Dombóváron, Döbröközben, Kisvejkén, Kurdon és Nagyhajmáson is telepedtek le német származású családok. *Kurd* például már a XVIII. század második felében, *Kisvejke* pedig a XIX. század közepén egyértelműen német településnek volt tekinthető. A németség asszimilációja jellemzően alacsony mértékű volt, amiben fontos szerepet játszott az egymás közötti házasodás szokása, illetve az a tény, hogy a térségben tömbszerűen éltek és egy-egy helységen belüli arányuk jellemzően 80% feletti volt. A németség létszáma 1920-ben érte el a maximumát: ekkor 14 880 német nemzetiségű lakos élt a 13 településen, ami a térség összlakosságának 40,7%-a volt.

Az itt megtelepedett **németek fejlett termelési és munkakultúrája**, a kialakított belterjes mező- és tejjgazdálkodás sajátos termelési körzet kialakítását eredményezte a térségben. A föld nélkül maradt német férfiaknak köszönhetően a kézműipar is magas fejlettségi szintet ért el. Az önellátás szintjét meghaladó termelés megteremtette az árutermelő gazdálkodás alapját is (pl. dohánytermelés).

A Mária Terézia féle úrbérrendezés, majd az erdőhasználat megszigorítása, végül az elkülönözés következményeként az itt élők a XVIII. század második felétől kedvezőtlen helyzetbe jutottak. A térség életében ekkortól még fontosabb szerepet kapott a szőlőtermesztés és borkészítés. Az 1870-es évektől a bor értékesítési lehetőségeinek romlásával a gyümölcstermesztés, a fuvarozás és a famegmunkáló háziipar terjedt el.

1944 őszén a Magyarországot elfoglaló szovjet csapatok elől sok német származású lakos – *Kurdon* például több mint 100 fő – **menekült vissza az anyaországba**. 1944-1945 fordulóján sokakat – becslések szerint több mint 670 főt, az itt élő németség mintegy 4,5%-át – **hurcoltak el kényszermunkára a Szovjetunióba**. Azokat akik nem

¹ Egyes vélemények szerint a „Sváb-Törökország” elnevezés a németek szoros kötődését mutatja ahhoz a vidékhez, amelyet a XVII. században „Törökországnak” hívtak. Más vélekedések szerint a XIX. század közepétől az itt élő magyarok kezdték Törökországnak hívni a Balaton – Duna – Dráva által határolt térséget az elszenvedett pusztítások miatt, aztán ez az elnevezés származott át az ide érkező németségre.

menekültek el maguktól, illetve nem hurcolták el „málenkij robot”-ra, két részletben – 1944 őszén, majd 1946. január legelejétől – a kollektív bűnösség vádjára alapján – **kitelepítették Németországba.** *Szenyéri Zoltán* kutatásokon alapuló becslése szerint a térség 13 településén több mint 8 600 német származású magyar állampolgár – *Dúzson, Hőgyészen, Kisvejkén, Kurdon és Závodon* a település teljes lakosságának több mint 80%-a – kényszerült elhagyni lakóhelyét.

A kitelepítésekkel párhuzamosan, illetve azt követően a népességük jelentős részét elvesztő falvakba, illetve az üresen maradt házakba – a népességcsere miatt kényszerhelyzetnek is köszönhetően – elsősorban **felvidéki magyarokat** és **bukovinai székelyeket**, néhány helyen (pl. *Mekényes*) **csángó magyarokat** telepítettek. 1944 őszén a bukovinai származású székelyek – összesen mintegy 370 fő – befogadásában a térségben *Hőgyész, Kalaznó, Kisvejke, Lengyel* és *Závod* volt érintett. Az akkor még itt élő németeket birtokaiktól, lakóházaiktól önkényesen megfosztották, s az ugyancsak menekülő székelyeket gyakorlatilag „rájuk” telepítették.² 1947 áprilisától a Csehszlovákiából a szintén államközi egyezményrel kitelepített magyarok érkeztek meg, a rátelepítések, összeköltöztetések miatt szintén nem kis feszültséget okozva.

A történelem e viharos időszakában a térség alig néhány év alatt elvesztette sváb jellegét. A **sváb népi építészeti örökség azonban a hegyháti és völgyeségi falvak arculatát máig meghatározza.**

Napjainkra a natúrparki térségben az arányszámokat tekintve *Hőgyész* maradt a „legnémetebb” település, továbbá *Lengyelen* és *Mágoacson* maradt meg kisebb létszámú **német közösség.** Megrendítő, hogy *Kalaznón* gyakorlatilag „eltűnt” a németiség, s *Csibrákon, Dúzson, Mucsiban, Kisvejkén, Mekényesen* is csak töredékesen maradtak meg.

A natúrparki térség gazdálkodástörténetének fontos vonása a XVIII. században kialakult **nagybirtoki rendszer.**

A térség legnagyobb földbirtokosa az **Esterházy család** volt. A hercegi család a XVIII. század végén 292 ezer holdas birtokával a megye legjelentősebb földesura volt, a megye területének közel 32%-a tartozott az uradalomhoz. A család Tolna megyei uradalmának egyik tiszttartósági központja Dombóváron volt. A gazdasági épületek nagy része, később a családi kúria Túskepusztán épült állt. Az uradalmi központot gazdasági vasút kapcsolt össze a várossal. Az egykori Esterházy birtok jó minőségű földjein ma is erőteljes birtokkoncentráció jellemző.

Claude Florimond de Mercy gróf 1722-ben hadi érdemeiért a Hegyháton kapott jelentős nagyságú birtokot. Más források szerint Mercy gróf a Sinzendorf családtól vásárolta meg az uradalmat. Az öt faluból és harminc pusztából álló birtoka

² A bukovinai székelyeket egy román-magyar államközi megállapodás alapján 1941-ben a Bácskába telepítették, de az ottani szerbeket érintő magyar megtorlások miatt a bosszú elől menekülniük kellett. 1944 őszén a Völgyeséget jelölték ki letelepítésük helyszínéül.

központjává Hőgyészt tette. Megkezdte Tolna megye úthálózatának fejlesztését. A mezőgazdaság mellett Mercy gróf kísérletet tett a manufaktúra jellegű szövőipar meghonosítására is. Mercy halála (1734) után fogadott fia Antoine Mercy d'Argenteau (**Mercy Antal**) gróf örökölte az uradalmat, aki – nevelőapjával ellentétben – 1767-ben bekövetkezett haláláig sokat tartózkodott Hőgyészen, és itt is halt meg. A Mercy család hegyháti története 1773-ban ért véget, amikor Mercy Antal gróf fia, a hőgyészi birtok örököse **Florimond-Claude de Mercy-Argenteau** gróf eladta az uradalmat Apponyi Györgynek.

Az **Apponyi család** hegyháti története a későbbi megyei főispán hőgyészi vásárlással vette kezdetét. Az uradalom György fia, Apponyi Antal (1751-1817) idején élte virágkorát. Apponyi Antal a vásárolta meg a lengyeli uradalmat 1790-ben (más források szerint 1805-ben), és látott hozzá nagy energiával az új szerzemény felvirágoztatásához. Svájci minta alapján új tehenészetet („svájceráj”) és egy kisebb kastélyt is épített. Ő építtette többek közt a hőgyészi és a mucsi templomot is. Apponyi Antal halála után a három fiútestvér közül a Lengyel környéki birtokokat gróf Apponyi József kapta. 1824-1829 között ő építtette az impozáns méretű kastély, borpincészetet és gőzfürdőt hozott létre, és felépíttette a lengyeli „kegyúri” templomot. József halála után Rudolf, majd Sándor következett az uradalom élén. Lengyel a nagyműveltségű Apponyi Sándor alatt élte virágkorát. 1878 körül, historizáló stílusban átépítették a kastélyt, majd egy tűzvész után 1906-ban ismét felújította. Apponyi Sándor kastélyában őrizte híres Hungarica gyűjteményét, amit még életében az Országos Széchényi Könyvtárnak adományozott. Ő támogatta Wosinsky Mór lengyeli és egyéb ásatásait, a Megyei Múzeum alapítását is. A faluban orvost alkalmazott, gyógyszertárat létesített, malmot, téglagyárat, utakat épített. Apponyi Sándor halála után özvegye az uradalmat és a kastélyt értékes berendezésével együtt a Magyar Nemzeti Múzeumra hagyta, s ezzel Lengyel fényes korszaka véget ért. A kastélyt kiürítették és évekig üresen állt, vagy raktárnak használták, 1945-ben a kitelepítésre ítélt németek gyűjtőtábora volt. Ma az Apponyi Sándor Mezőgazdasági Szakiskolának ad otthont.

Épített örökség

A natúrparki térség épületállományának nagyobb részét a **lakóházak és gazdasági épületek** alkotják. Ezek közül kiemelkednek az 1710-es évek végétől érkező német betelepülők által épített, sajátos stílust képviselő épületek. Az ebben az időszakban épült „fachwerk” szerkezetű lakházak közül ma már csak egy áll, amit a *Lengyelen* elbontott utolsó ilyen jellegű lakóház eredeti faszervezetét felhasználva, minden apró részletet korabeli példák alapján rekonstruálva 2014-2015-ban építettek újra *Závodon* (KÉP, balra). Eredeti „fachwerk” szerkezetű gazdasági épület található *Mucsiban* is. A

németséghez kötődő lakóépületek a XIX. és XX. század fordulója és a II. világháború között jellemzően szinte teljes mértékben kicserélődtek. Ez időszakban a jórészt németek lakta, virágzó, önellátó települések lakóépületei hosszú, oszlopos tornáccal, sok lakószobával, utcai díszítésükben polgári lakások jegyeit hordozva, igényes műszaki megoldások alkalmazásával épültek (KÉP, jobbra). Az itteni lakosok életében kiemelkedő fontosságú gazdasági épületek jó arányú homlokzatképzéssel készültek, téglarchitektúrájuk gazdagon díszített. E fejlődési folyamatban a német lakosság II. világháború követő kitelepítése és az újonnan érkezők beköltözése jelentős törést okozott. A XX. század második felének pénztelensége – szerencsés módon – több helyen kevéssé bontotta meg az épületek egységét, a hagyományos utcaképet.

A natúrparki térség városias jellegű településén, *Dombóváron* néhány polgári jellegű lakóház – például a műemléki védelem alatt álló Pál-ház – képvisel épített örökségi értéket.

A natúrparki térség épített örökségének fontos elemét képezik a **kastélyok, kúriák**, és a hozzájuk kapcsolódó **uradalmi gazdasági épületek**.

Mercy–Apponyi kastélyok Hőgyészen

A térség települései közül kiemelkedik *Hőgyész*, ahol két kastély és a hozzájuk tartozó gazdasági épületek a település karakterének és épített örökségének meghatározó elemei.

A **Mercy–Apponyi-kastélyt** (KÉP, balra) 1722–1733 között építtette Claude Florimond de Mercy gróf. Az épületet 1784–1788 között az új birtokos, gróf Apponyi Antal György jelentős mértékben átépíttette. 1858–1859-ben Ybl Miklós vezetésével újjátották fel.

A település másik kiemelkedő szépségű épülete a **Lichtenstein-kastély** (KÉP, jobbra), amelyet az 1720-as években szintén Claude Florimond de Mercy gróf építtetett. Később több mint 150 évig az Apponyi-család birtokolta, majd házasság révén szállt a Liechtensein családra. A Mercy grófok idejében uradalmi tisztviselő-

épület, majd prefektusi ház volt, az Apponyiak korában a kancellária épületeként, később tisztartói lakásként és irodaként hasznosították. Ez időben itt kapott helyett az uradalom archívuma is. 1927-ben alakíttatta át lakóhelyévé Liechtenstein Alfréd, amikor átvette a hógyészi birtokot. Ekkor kapták a homlokzatok neobarokk formájukat, s ez időben kapta helyben ma is használt nevét: hercegi kastély. A kastélyban a II. világháború végéig lakott a hercegi család. Építészettörténeti jelentősége miatt mindkét épület országos szintű műemléki védelem alatt áll.

Az Apponyi család épített öröksége Lengyelen

Lengyel településen az Apponyi család alakította ki uradalmi központját, miután Apponyi Antal 1790-ben (más források szerint 1805-ben) az Amadé családtól megveszik itteni birtokaikat.

Apponyi Antal 1810-ben Vedres József tervei alapján svájci mintára új tehenészetet építtetett. Az istállók a földszinten kaptak helyet, az alkalmazottak az emeleten alakítottak ki lakásokat. A népies nevén „svájceráj”-nak, hivatalosan – Apponyi Józsefné neve alapján – Terézmajornak nevezett területen álló épületegyüttes különleges agrártörténeti emlékünkné.

Apponyi Antal egy **kisebb kastélyt** építtetett a településen, amelyben jelenleg a postahivatal és óvoda kap helyet.

Az impozáns méretű **Apponyi-kastély** (KÉP, balra) 1824-1829-ben építtette gróf Apponyi József. A kastély klasszicista formáira csak az egyik megmaradt melléképület alapján lehet következtetni. A kastélyt 1878 körül Apponyi Sándor historizáló stílusban átépíttette. Az épületben azonban hamarosan tűz ütött ki, tetőzete leégett. Az újabb szükséges átépítés Fellner Sándor tervei alapján végezték el 1906-ban. A kastély külső megjelenését tekintve nagyjából ebben a formában vészelte át a viszontagságos XX. századot. Apponyi Sándor halála után özvegye az uradalmat és a kastélyt értékes berendezésével együtt a Magyar Nemzeti Múzeumra hagyta. Ma műemléki védelem alatt áll. Az Apponyi Sándor Mezőgazdasági Szakiskolának ad otthont.

A ma is álló gazdasági épületek közül Apponyi József idejében épült a borpincészet – ma **Apponyi-pincészet** – épületegyüttese is.

A natúrparki térség épített örökségében kiemelt szerepet kapnak a **szakrális jellegű épületek, építmények**. A templomok, kápolnák, valamint a kisebb léptékű kálváriák, utcai kápolnák, feszületek és szentek szobrai nem csak az itteni városok, falvak vallásos lakóinak életében töltenek be fontos szerepet, hanem a települések karakterének is meghatározói.

A római katolikus templomok nagyjából az 1720-as évektől kezdődően épültek fel, kezdetben barokk, később klasszicista stílusban: *Dombóvár* (1725), *Kurd* (1761-65), *Závod* (1764-68) (KÉP, jobbra), *Mucsi* (1781), *Hőgyész* (1799), *Mágocs* (1800-1805), *Kisvejte* (1826; újjáépítve: 1902), *Dúzs* (1828), *Nagyhajmás* (1846) és *Lengyel* (1846-61).

Csodás történetek Csicsón

A térség lakosságának életében búcsújáró helyként különleges szerepet tölt be a **Csicsói kápolna és Szentkút**. A hagyomány szerint a *Hőgyész* közigazgatási területéhez tartozó Csicsó-pusztá szent forrását már a török hódoltság előtt is remetek őrizték. A helyi hagyomány szerint a XVIII. században a grófi konda egy Mária-képet vagy Mária-szobrot túrt ki a földből, amelynek helyén forrás fakadt. Más változat szerint a disznók Szűz Mária jegygyűrűjét, illetve a forrásnál ma is látható kisméretű Fájdalmas Anya szobrot túrták ki a talajból. A mai is álló kápolna építtetését 1731-ben Mercy Antal kezdte el. Itt helyezték el a Segítő Szűz Mária (Mariahilf) kegyképének másolatát, amelynek eredetijét a környékbeli németek hagyománya szerint még óhazájukból hozták magukkal. A búcsújáró helyet magyar és német zarándokok egyaránt látogatták, igaz eltérő időpontban. Egy XVIII. századi feljegyzés szerint a csodás gyógyulásokat a magyarok a szent forrás (német nevén Bründl) vizéhez, míg a németek a kegyképhez kötötték. A kápolnát és a forrásházat Hőgyész Község Önkormányzata és a Hőgyészi Értéktörő Egyesület közösen újjáépítette fel.

A templomok néha különleges **szakrális kisemlékeket** is rejtenek. *Mucsi* római katolikus templomának főoltára alatt egy üvegfülkében helyezték el Valerius Felicianus keresztény vértanú viasszal bevont csontvázát. Az ereklyét Apponyi Antal – aki 1820-26 között a Vatikánban volt követ – kapta XII. Leó pápától, és 1833-ban került mai őrzési helyére.

Závod római katolikus templomának mellékoltára Szent Benedek vértanú holttestét rejt. A szent testet Rómából szállították a völgyeségi településre, 1777. június 28-án helyezték el a falu templomában.

Nagyhajmás evangélikus temploma a környék egyetlen, Jézus feltámadását ábrázoló oltárképét rejt. A község katolikus templomának oltárképe id. Dorfmeister István utolsó alkotása, amelyet az osztrák származású, Magyarországon élt, s jórészt dunántúli egyházi közösségeknek dolgozó művész már nem is fejezhetett be.

Lengyel római katolikus templomának fala gróf Apponyi József szívét rejt. Az ereklyét – aminek helyét fekete márványtábla jelzi a templom belsejében – a lengyeli hálából hozták haza Bécsből, ahol a grófot eltemették. Az Apponyi család többi tagja – így Rudolf gróf, felesége, Anna grófnő és Sándor gróf a családi sírboltban lelt örök nyugalomra.

E különleges ereklyék, szentképek előre egyeztetett időpontban megtekinthetők.

A térség kisebb léptékű szakrális építményei a **kálváriák**, az **utcai kápolnák**, a **feszületek** és a különböző **szentek szobrai** (KÉP). Közülük a legidősebbek és egyben legértékesebbek a XVIII. század végéről, XIX. század elejéről származnak. Nagyobb részüket az itt élő, mélyen vallásos sváb lakosok állították, építették. Jellemző anyaguk a környéken többfelé fellelhető homokkő. Nagyobb részüket falusi kőfaragó mesterek készítették.

Az építészeti örökség jelentőségét több település vezetése még időben felismerte, és a védelem egyik eszközeként több helyen éltek a **helyi védetté nyilvánítás** lehetőségével. E téren kiemelkedő Závod Község Önkormányzatának tevékenysége. Települési szintű összefogással a népi építészeti örökség több elemét megújítottak. A faluban az épített örökségi elemek hagyományőrző felújítására évről évre helyi szintű pályázatot is meghirdettek. Örökségvédelmi munkájuk elismeréseként Závod település 2004-ben Podmaniczky-díjat kapott, 2007-ben elnyerte a hazánkban első alkalommal meghirdetett Helyi Építészeti Örökség Nívódíjat.

Hagyományos gazdálkodási tevékenységek, tájban élő emlékek

A Kapostól É-ra eső *külső-somogyi* területeken hazánk legnagyobb termékenyséű talajait **intenzív szántóföldi gazdálkodással** hasznosítják.

A *Kapos völgyében* nagy kiterjedésű gyeppek találhatóak, amelyeket már csak helyenként **legeltetnek, kaszálnak**. A *Dombóvár* közigazgatási területén lévő, helyi természetvédelmi oltalom alatt álló „tűzlepkés réteket” ismét egy régi magyar háziállat fajtával, magyar szürke marhával legeltetik. A völgyben változó méretű **erdészeti ültetvények**, nagyobb részben nemesnyarasok, újabban energiafűzesek is találhatóak.

A Kapostól D-re fekvő élénk domborzatú, erdő fedte *hegyháti* területeken az **erdőgazdálkodás** szerepe a meghatározó. Az uralkodó gazdasági jelentőségű fafajok – mind az állami, mind a magántulajdonban lévő területeken – a tölgyek (csertölgy, kocsánytalan tölgy, kocsányos tölgy) és az akác.

A Hegyhát térségében az erdőgazdálkodás mellett a gazdag nagyvadállományra alapozva jelentős a **vadgazdálkodás** szerepe is. A vadászterület nagysága 8300 hektár. A natúrparki térségben több helyen hagyományos jellegű és ugyanakkor tájkarakter-meghatározó jelentőségű gazdálkodási tevékenység a **szőlőművelés és borászat**. A legnagyobb összefüggő szőlőföldek *Lengyel* (104,5 ha), *Mucsi* (94 ha) és *Dúzs* (40,2 ha) és közigazgatási területén vannak. *Hőgyész* közigazgatási területén, a Kapos völgyre néző, nagyobb részben nyugatias kitettséű lejtőkön a modern kordonos

művelés mellett helyenként hagyományos, karós művelésű szőlők is vannak. A **gyümölcsstermesztés** elsősorban a natúrparki térség keleti, Völgységhez tartozó részein jelentős. Nagy, összefüggő gyümölcsösök található *Lengyel, Závod, Kisvejke* és *Hőgyész* közigazgatási területén. A térségben elsősorban kajszi barackot és almát termesztnek. *Kisvejke* védett völgyében a szelíd gesztenye (*Castanea sativa*) is megél. A natúrparki térségben a **hagyományos kézműipari jellegű tevékenység** erősen visszaszorult, de az elmúlt évtizedekben ismét egyre többen foglalkoznak olyan, a térségre korábban jellemző kismesterségekkel, mint például a **fafaragás, a fazekasság** és különösen a kézműves **élelmiszer jellegű termékek** előállítását. *Nagyhajmáson* fafaragó és fazekas tevékenykedik, *Mágocon* **kovácsoltvas termékeket** készít egy helyi mesterember. Az élelmiszer jellegű termékek közül kiemelésre érdemesek a *Dombóváron* készülő **kézműves desszertek** és bon-bonok, amelyek közül a legnagyobb hírnévre a Liszt Ferenc emlékére készített Magyar Rapszódia desszert család tett szert.

A natúrparki térségben újra egyre több méhész dolgozik. Optimális időjárási körülmények között kiváló akácméz készíthető. A **méhészkedés** fontos kiegészítő bevételi forrást jelent néhány térségben élő lakos számára (pl. Dombóvár, Lengyel, Závod).

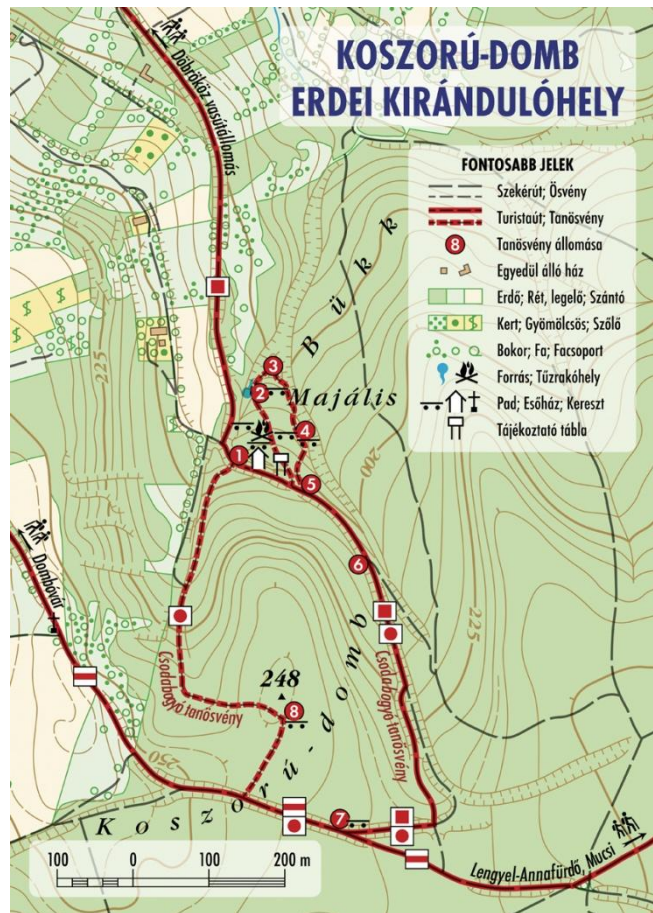
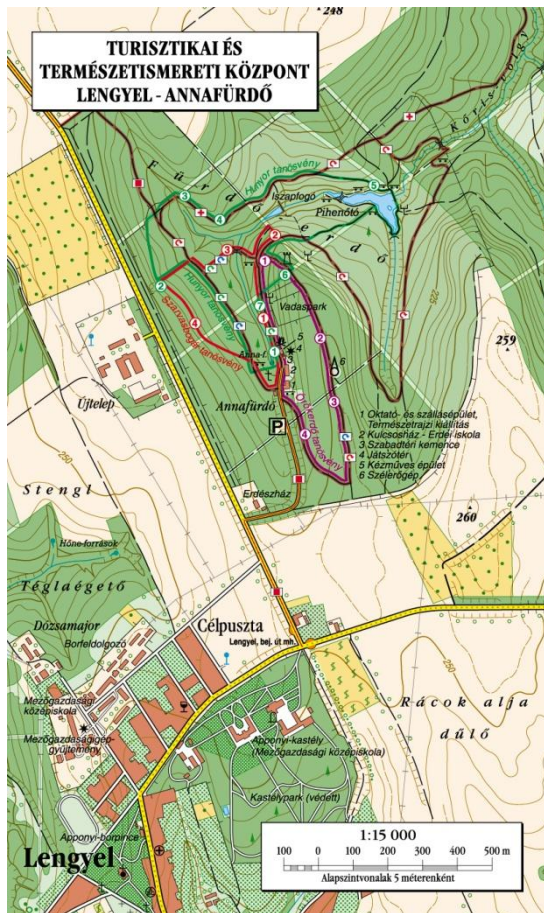
Tolna megye hímzőkultúrájának egy jelentős szegmense a **Kapos menti fehérhímzés**. A Kapos és Koppány völgyének jellegzetes díszítőművészete a 19. század második felétől alakult ki a ma ismert stílusúra.

Turisztikai vonzerők, bemutatóhelyek

A natúrpark területén teljes körű erdei iskolai szolgáltatást egy szervezet, a Gyulaj Zrt. biztosít. A **Lengyel-Annafürdő Erdei Iskola** bázishelye a Lengyel közigazgatási területén lévő Annafürdő. Minősített erdészeti erdei iskola. Az iskolás és óvodás csoportok számos program közül választhatnak. A környező erdők élővilágának és az ott folyó gazdálkodásnak a megismerését **tanösvények** segítik, amelyek mentén a programlehetőségeket **vadspark** és **kilátók** is színesítik (KÉP).

A Kurd közigazgatási területén lévő, de legkönnyebben Döbrököz felől megközelíthető Majális és Koszorú-domb területén néhány éve épült ki a **Csodabogyó tanösvény**.

Dombóváron kiterjedt bemutatási hálózat segíti a természeti örökség megismerését. A gyalogos, kerékpáros és nordic walking túrák (KÉP, jobbra) célszerű kiindulópontja a Kis-Konda-patak völgye természetvédelmi terület déli végén lévő **természetvédelmi bázis** (KÉP, balra), aminek az egykori gazdasági vasút állomása ad helyt. A Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület Dombóvári Helyi Csoportja a Tüskei-horgásztónál 1984. óta működteti madárvédelmi oktatóbázisát. A **Madárvárta**

udvara – tájékoztató táblás tanösvénnyel – szabadtéri „madárvédelmi mintakertként” szolgálja az oktatást, szemléletformálást. Rendszeresen szervezett programjaik közé tartozik például a madárészlelés-, -számlálás, -gyűűzés, mesterséges fészekodúk készítése és kihelyezése.

Dombóváron, Lengyelen és Mágocson **helytörténeti gyűjtemény**, Nagyhajmáson és Závodon egy-egy **tájház** gazdagítja még a térség turisztikai kínálatát. Különösen gazdag a lengyeli gyűjtemény, amely a Wosinsky Mór régész- pap által a térségben feltárt, nemzetközi jelentőségű régészeti leletanyagra is kiterjed. A závodi tájházban – a térség népességtörténetének lenyomataként – székely és német szoba is látható.

Habár a natúrparki térségben működik néhány lovas majorság (Hőgyész-Szálláspuszta, Döbrököz-Sütvénypuszta), valódi szervezett **lovas turizmus** a mai napig nem alakult ki.

A fenti turisztikai kínálati elemeket színesíti a **borturizmus**. Csoportokat jelenleg a Dúzs határában lévő Lehmann-pincészet és a Lengyelen található Gróf Apponyi Pincészete fogad. A dúzsi szőlőföldeken lévő tanyán turistaszálló is várja a vendégeket.

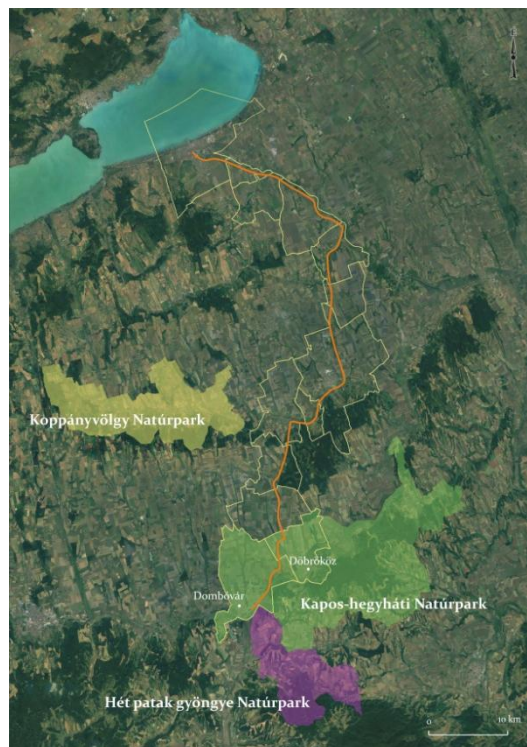
A natúrparki térség további perspektivikus turisztikai ágazata a **vallási és zarándokturizmus**. A térségben lévő búcsújáróhelyek – kiemelten Hőgyész-Csicsópuszta, Mucsi-Papdi – egyre több zarándokot vonzanak.

Térségi natúrparki kapcsolatok

A Kapos–hegyháti Natúrpark közvetlen környezetében két további natúrpark működik.

A **Hét patak gyöngye Natúrpark** 2011-ben kapta meg a névhasználati címet. Az elmúlt években a natúrpark központi településén, Alsómocsoládon a natúrparki munkaszervezet, a Hét Patak Gyöngye Natúrpark Egyesület koordinálásával több turisztikai és környezeti nevelésű jellegű fejlesztés valósult meg.

A Koppány folyó völgye településeinek összefogásával 2014-ben kapta meg a névhasználati címet a **Koppányvölgy Natúrpark**. A natúrparki programokat és fejlesztéseket a natúrpark munkaszervezete, a törökkoppányi központtal működő Völgy Hangja Egyesület koordinálja.

Készült a Kapos–hegyháti Natúrpark Egyesület által meghirdetett 2018. évi natúrparki vetélkedőre.

Dombóvár, 2018. március

Összeállította: Fóris Dóra és dr. Kiss Gábor

